

Православната цивилизация

Православната цивилизация включва две силни империи-Византия и България. Византия е страна със стари политически, социални и културни традиции. България през седми век е още "варварска", но за кратък период става равностоен съперник на Византия във военно и културно отношение.

През 1921 година Арнолд Тойнби планира многотомния труд "Изследване на историята". През 1927 година, пристъпва към систематична обработка на натрупания материал. Първите три тома излизат през 1934 година, следващите три през 1939 година, а последните четири тома, през 1954 година. Единадесетия том от 1958 година е справочен и съдържа атласи и географски справки. Дванадесетия е публикуван през 1961 година и има характер на самокритична преценка на цялостното му творчество.

Целите които си поставя А. Тойнби с "Изследване на историята" са общи и конкретни. Общата цел според автора е да се преодолее тесногърдия, микроскопичен поглед върху историята, да се възстанови балансът между микроскопа и телескопа с които гледаме на историята. Историята според Тойнби е наука за "социалното развитие". Тя се подчинява на свои закони, различни от правилата за колекциониране и затова е необходим "панорамен" поглед върху историческото развитие.

Развитието според Тойнби ще придобие видимост ако се проследят човешките цивилизации, ако се проучат техните източници, същност, обща структура и основни форми.

Понятието "цивилизация", се сочи често като основно във философско-историческата концепция на Тойнби. Според т. нар. епистемологическо определение цивилизацията е "интелигибалното поле на историческото изследване - тази историческа единица, която единствено може да бъде обхваната в цялост и като такава е познаваема".

На второ място по важност е "онтологическото" определение на цивилизацията като "монади", като "единици" на битието, още като цялостни системи със структурни елементи. Такива са народите, държавите, институтите които са взаимосвързани и взаимозависими. Общото между тях е, че са субект на еднакви стимули и предизвикателства, като съответно "отговорите" на предизвикателствата са различни, което и гарантира спецификата на развитието на "структурните елементи" на цивилизацията. "Онтологическото" определение не противоречи на "гносеологическото", а само го допълва и уточнява.

При третото определение, условно наречено "историческо", цивилизацията е стадий от развитието на човечеството, което се различава и генетически следва примитивното общество. Затова периодът на цивилизацията според изчислението, което предлага Тойнби, обхваща около 6000 години. Той се опитва да конкретизира пределно широко определение и в икономически аспект. Цивилизацията е общество, при което е налице икономическа

нееквивалентност и разделение на обществото на две класи. Резултатът от тази икономическа нееквивалентност е едно малцинство, освободено от икономическа дейност и по тази причина способно да се занимава с култура и духовна дейност. Тойнби подчертава, че цивилизацията е процес от културната дейност, фаза от човешката култура, като не става въпрос за състояние, а за процес, като с това набляга на вътрешната връзка, а не на конфронтацията между цивилизация и култура. Културата се разбира като средство за по-дълбоко проникване в духовната същност на обществото.

Според "етическото" определение, цивилизацията е "стремеж за създаване на общество, в което човечеството ще живее в хармония. Ако има единен ключ, който да обясни загадките на общественото развитие, този ключ не е икономиката, а сферата на подсъзнателните религиозни чувства, дълбините на човешката душа. Самата религия е вечна, защото човек не може да живее без нея. Религията помага за осмисляне на живота, за разбирането на целта и съдбата на човешкото съществуване. Според Тойнби, стилът на цивилизацията се изразява от религията. Прогресът на човешкото общество е в духовното усъвършенстване, в религиозната еволюция от примитивните анимистични вярвания през универсалните религии към една синкретична религия на бъдещето, религия, която ще има универсалните и всеобхватни функции на светоглед.

Един от най-съществените моменти при философско-историческото изследване на А. Тойнби е типологизирането на историческото развитие. В "Изследване на историята" се разграничават четири класификации на историческото развитие. От тях първите две се намират в първия вариант на труда 1934-1954г. като в последствие претърпяват съществени изменения, обхващащи не само структурата но и в броя и характера на цивилизационните единици.

Така например от двадесет и една цивилизации в първия вариант, те стигат до тридесет и седем в последното преработено издание. Тойнби подчертава и в двата си ревизирани варианти на "Изследване на Историята", че се старее да взема предвид, както и да се учи от откритията в историята. Това намира израз в увеличени брой цивилизации включени в последните типологии. Според Тойнби английската историопис търси максимално обективни показатели и методи за класифициране и постига идеята за автентичен модел с който да се съпоставят без субективизъм всички общества. Моделът е съставен на основата на историята на елинистичната цивилизация, а по-късно, за да избегне едностранчивостта, е усложнен като елинистично – китайска цивилизация.

В последните класификации въз основа на определена типология при развитието, Тойнби разделя цивилизациите в две групи - напълно развити и недоразвити. Първата група от своя страна се дели на още два вида – независими (според самостоятелността на цивилизациите в развитието им), и сателитни (цивилизации в орбитата на други, оказали въздействие върху тяхното развитие). В случая определен за нас интерес представлява православната цивилизация. В първата типология православната цивилизация се намира в групата на "свързаните" цивилизации. Това се тези които не произлизат направо от примитивния живот, а са опосредствани от други цивилизации.

Тойнби конкретизира свързаността или опосредствеността чрез т. нар. "свързващи звена", които могат да бъдат външния пролетариат вътрешния пролетариат или доминиращото малцинство. Православната цивилизация е

"присъединена" в класификационната структура чрез вътрешния пролетариат, който има значение за зараждането и установяването ѝ. "Чуждият" творчески заряд е християнската църква.

Във втората класификация Тойнби се отказва от много ангажиращите подразделения и се ограничава с това, да постави православната цивилизация в групата на напълно развитите, присъединени към други, но в качеството си на трето поколение цивилизации.

В третата и четвъртата класификация Тойнби прибавя още един признак - независимостта. Като цяло, цивилизациите в схващането му преминават през стадии на зараждане, растеж, упадък и разпадане. Този цикъл от четири стадия наподобява класическия модел използван от много циклисти като Вико, Данилевски, Шпенглер. При тях аналогията с живия организъм е подчертана, а в някои случаи представено като доказателство. При Тойнби, обратно, е налице стремежът да се разграничи от тях, като подчертава нееднократно, че не взема като модел цикъла на живот типичен за живите организми. Той говори за раждане, растеж, упадък и дезинтеграция, но заявява, че само на пръв поглед тази концепция може да се квалифицира като циклична в класическия смисъл на понятието защото цивилизациите са обективни реалности, но не и живи организми и от четирите стадия, само първия, раждането е от задължителните. След като се е появила една цивилизация не е задължена да следва установения цикъл, тя може да прекъсне своето развитие още след раждането си, по време на растежа или по време на упадъка, а може да остане и недоразвита. От друга страна, крайният циклизъм, признава прогреса само в рамките на определения цикъл, което от своя страна в крайна сметка утвърждава регреса като изход и завършек на развитието.

А.Тойнби, изброява няколко циклични теории, които са белязани от фатализъм и предопределят упадъка на обществата. Според първата, цивилизациите са странична последица от спирането на часовниковия механизъм на физическата Вселена. Втората, /биологическа/ утвърждава, че подобно на живия организъм, цивилизацията има свой вроден период и графика на живота. Третата /расова/ сочи, че гибелта на всяка цивилизация в даден момент се дължи на расовото изграждане на човешките ѝ елементи. Според четвъртата /космическа/ цивилизациите се сменят една след друга по силата на един общ закон за космоса. Фатализмът и циклизмът за Тойнби са органически свързани. Но наред с цикъла, английският историк разглежда човешката история, като единен процес, избягва крайния фатализъм и предопределеността, признава наличието на взаимодействия, дори сблъсъци в историческото развитие на обществото. "Историческото развитие може да има прогресивна насоченост, но определящият фактор е самият човек".

Зараждането е първият и задължителен стадий от цикъла, предложен от Тойнби за обясняване на историческото развитие на цивилизациите. Проблемът за генезиса е преди всичко духовен проблем, обяснен с помощта на основното понятие "предизвикателство и отговор. творческо малцинство и т. н. Най-важно е понятието "предизвикателство и отговор", което е ключово защото то е модел и основна формула за човешкия живот.

Предизвикателствата представляват своеобразни стимули, проблеми, препятствия в живота на дадено общество. Предизвикателствата имат обективен характер, а отговорите им са със субективен характер и с важната функция да насочват движението на цивилизацията. Предизвикателствата

според А. Тойнби, произтичат в началото на човешката история преди всичко от природата, а по-късно и от обществото. Първият самостоятелен и успешен "отговор" на човека е излизането от природния свят. Възникването на цивилизацията е резултат от успешен отговор на предизвикателство в ситуация на специфична трудност, която тласка хората към безпрецедентно усилие.

С основание А. Тойнби отхвърля примитивния възглед на стария географски детерминизъм. Ако има някаква зависимост между географската среда и развитието на обществото, то тя е обратна. Лесните и удобни условия на живот и расата не са и не могат да бъдат причина за развитието. Географската среда и расата не могат да бъдат сами по себе си причина, защото са "материални неща", а проблемът е духовен: човекът е решаващият фактор, който "накланя везните" към успех или неуспех.

Кои са основните условия, необходими за възникване на цивилизациите? Първо, благоприятната географска среда. Става дума за условия, които са достатъчни, т. е. не прекалено сурови за да пробудят в хората сили за преодоляването им. Второ, наличието на творческо малцинство, главната движеща сила, фактическият субект на "успешните отговори" на предизвикателствата. Трето, постоянната "игра" на предизвикателствата от средата и отговорите на обществото. Четвърто, характерът, отношенията на нетворческите маси спрямо лидерите, определя хода и посоката на развитието. От отношението на нетворческото мнозинство /мимезис/, към творческото малцинство зависи развитието на обществото, защото когато е налице едно "предизвикателство", ролята на творческото мнозинство не е пасивна и безлична. В тази връзка, А. Тойнби формулира една закономерност. Основната разлика между примитивното общество и цивилизацията "не е в наличието на институции и в разделението на труда, доколкото това го има и в примитивните общества, а в насочеността на мимезиса. В примитивните общества той е насочен към старите поколения, а в обществото, което е в процес на цивилизация, подражанието е ориентирано към творческите индивиди. Но как непосредствено от примитивния живот се е появила първата цивилизация?

А. Тойнби изброява три възможности за прехода на едно примитивно общество в цивилизовано.

Първо, като резултат от "спонтанни мутации" на самите примитивни общества. На второ място, едно примитивно общество, може да бъде стимулирано към промяна в цивилизация под влиянието на някоя вече съществуваща цивилизация, /сателитни цивилизации/. На трето място, възникването на една цивилизация, от второ или трето поколение може да бъде предизвикано от дезинтеграцията на една цивилизация от по-старото поколение и трансформирането на някой от "елементите им в нова конфигурация - "афилиация". Например православната и западната цивилизации са присъединени към елинистичната и сирийската цивилизация.

Православната /или източнохристиянската/ и западната цивилизации са "присъединени" към елинистичната цивилизация, те са нейни преки наследници, приемници, продължители. Елинизмът в концепцията на А. Тойнби има широк обхват. Той е цивилизация, която се е появила в края на второто хилядолетие преди новата ера и запазва своята идентичност до седми век на новата ера. По този начин елинистичната цивилизация включва част от критската или минойската цивилизация, микенската, гръцкия полис, елинистичния период и римската цивилизация до момента на нейното

разпадане и възникване на източно-римската /православна/ цивилизация и западната цивилизация

След елинистичното междуцарствие и разпадането на единната Римска империя, двете "сестри"- православната и западната цивилизации- се появяват в качеството си на опит да възкресят Римската империя от смъртта ѝ. Християнската църква служи като "какавида", от която се появяват двете нови цивилизации. Веднъж "родена", православната цивилизация следва установения модел. От елинистичното общество преминало вече стадиите на упадък и дезинтеграция се оформя "вътрешен и външен пролетариат". От своя страна "вътрешния пролетариат" създава висша религия с помощта на вдъхновение идващо от чужд източник - сирийски и елинистичен.

Православната цивилизация включва две силни империи-Византия и България. Византия е страна със стари политически, социални и културни традиции. България през седми век е още "варварска", но за кратък период става равностоен съперник на Византия във военно и културно отношение.

Арнолд Тойнби се спира много бегло на произхода и растежа на православната цивилизация, защото тя илюстрира по красноречиво идеята му за упадък на обществата.

Растежът е вторият стадий от развитието на цивилизациите. Тойнби смята че растежът е значим проблем дори само чрез въвеждането на такива понятия като прекъснали развитието си и недоразвити цивилизации. Възникването на цивилизацията е резултат от успешен отговор на предизвикателство, в ситуация на специфична трудност, която тласка хората към безпрецедентно усилие. Растежът на цивилизациите се дължи на сполучливите и оригинални отговори на съответните "предизвикателства". Докато предизвикателствата получават отговори, цивилизацията расте и се развива, неправилният отговор е трагична грешка равна на самоубийство. А. Тойнби отбелязва конкретните характеристики на "оптималното" предизвикателство. То е това, което не само стимулира отговора на обществото но и способства за неговото предвиждане напред (от определено достижение към нова борба, от решаването на един проблем към решението на други, от статика към динамика.) В тясна връзка с растежа е проблемът за прогреса. Признава ли Тойнби прогреса в общественото развитие? "Когато Тринкаос твърди, че историята е прогрес или нищо, моят отговор е, че тя е нито едното, нито другото." В много от анализите си, Тойнби използва понятието прогрес в смисъла на постъпателно, възходящо, праволинейно развитие. В същото време квалифицира с основание този тип развитие като "илюзия на прогреса" и го отхвърля с аргументацията, че "малко явления прогресират напред без отстъпване и връщане". Естествено е да се предположи, че Тойнби ще се старее да избягва понятието "прогрес" в по-нататъшните си позитивни изследвания. Но не става така. Той продължава да говори за прогрес, като в него вече влага по-дълбок смисъл на сложно движение напред със скокове, и с връщане назад, но в крайна сметка с една положителна "промяна между една по- ранна фаза на нещо и друга фаза на същото". Смисълът който английския историк влага в термина "растеж" има значение за прогресивното, възходящо развитие. "Прогресът е онова което ние наричаме растеж".

При анализирането на прогресивното развитие естествено най възлов е въпросът за критериите. Първите два критерия на които се спира Тайнби - увеличаване властта на човека над природата и над човешката среда - се

разглеждат преди всичко риторично, само и само да се докаже с помощта на исторически примери, колко неподходящи са те като критерии за обществения прогрес.

Географската експанзия, властта на човека над човешката среда постоянно придружава растежа. Но това създава само една видимост, че е последица или достатъчно необходимо условие за прогреса. Същото се отнася и за нарастването на властта към човека над природната среда, постиженията му в сферата на науката и техниката. А. Тойнби не отрича ролята на техническите постижения. Той даже подчертава безспорния кумулативен характер на техническия прогрес. Освен това признава, че ако може да се говори за линейност на прогресивното развитие, то това се отнася основно до техническите постижения. Но изводът до който достига, е че няма корелация между техническия прогрес и прогреса на цивилизациите. Нещо повече, техническите постижения поражда огромни проблеми в сферата на човешките отношения. Те създават изкуствена среда, която носи безпокойство, конфликти, жестокости и тревога. Тойнби набляга на липсата на корелация между техническия и морален прогрес на човечеството, но въпреки, че създава морални и духовни проблеми, техническия прогрес си остава непосредствена сила за духовно обновление на личността и затова е истинският критерий за измерване на прогреса.

Другият критерий за ръста, подема, напредъка на цивилизацията е "прогресът по пътя към самоопределението". Това е прогресивна промяна в дейността, прехвърляне на човешката енергия от външната сфера към вътрешната, преодоляване на вътрешните пречки, и вследствие на това, по-пълно и по-съвършено самоизразяване на цивилизациите. Има обаче една друга област, в която Тойнби запазва резерви по отношение на прогреса. Това е моралът.

Човешкият интелект стига върхове в своето развитие, но за сметка на моралното си усъвършенстване. Затова Тойнби вижда спасението на човечеството в религията. Тя е духовната сила, която ще допълни моралните и духовни празноти на съвременния човек. Тя ще промени посоката на усилията му от милитаризация и експлоатация към вътрешната сфера на самоусъвършенстването. Така той признава развитие и усъвършенстване на обществото, ако не само то главно в духовната сфера.

Като цяло, може да се каже, че Тойнби създава една в общи линии прогресистка концепция за общественото развитие, в което религията е критерий за прогресивното развитие. В теория му тя има универсален и всеобхватен характер, защото е едновременно идеология и светоглед.

За растежа на православната цивилизация може да се каже много малко, тъй като тя не е най-типичния пример на тойнбиската идея за този стадий.

Източно-римската империя възкресява "духа" на Римската империя в 717 година, чрез реставрацията на универсалната държава от Лъв Исавър. Въпреки че тази реставрация има своите фатални последици, началото на развитието на православната цивилизация е бурно и обещаващо. Каролингската империя скоро след раждането си претърпява крах, а Източно-римската империя продължава своето съществуване в продължение на близо пет века. Тойнби търси причините в икономическото преимущество на Източно-римската империя и по-специално във факта, че Византия бе икономически способна да понесе товара на универсална държава", за разлика от съвременната и презалпийска Западна Европа. Освен това Източната римската империя е основана на

солидна териториална база както и че се ползва от плода на двете римски институции - постоянната армия и гражданска служба, които са непознати на запад в периода между V-XV век. В терминологията на Тойнби, тези фактори са социалните и икономическите отговори на съответните предизвикателства.

Упадък на цивилизацията. В третия стадий - упадъкът на цивилизацията, най-важен е проблемът за причините, които предизвикват рязката промяна от подем и растеж към упадък и неуспех. Упадъкът на цивилизацията е фазата, която следва растежа и предшества разпадането. Тойнби отхвърля възможността упадъкът да се дължи на външни и случайни сили. Отрича фаталистичната интерпретация на упадъка, като стадий, който незабавно и автоматически следва след растежа. Най-общо упадъкът се изразява в загуба на самоопределението и социалното единство на обществото, в разцепление, разкъсване, разчупване и разрушаване на социалното тяло, смяна на хармонията между отделните части в обществото с вражди и разкол. Тойнби вижда истинския виновник за упадъка в лицето на управляващото малцинство. Затова и казва, че моралната отговорност за упадъка лежи върху лидерите. Творческите неуспехи на управляващото малцинство, водят до метаморфозата му от творческо в господстващо. "Чрез творческото малцинство", аз означавам управляващото малцинство, в което творческите възможности на човешката природа намират удобен случай за себеизразяване в полезни действия за благо на всички участници в обществото. Неговата роля е да разрешава противоречията и проблемите в обществото, т. е. да отговаря на предизвикателствата. Обратното на творческото, господстващото малцинство управлява по-малко с привличане, и повече със сила. Това става, когато творческото малцинство загуби своята способност за творческа дейност. Кои са причините? - погрешен отговор на предизвикателството, пропускане на момента, в който трябва да се вземе решение, загуба на лидера. След като загуби творческите си способности, малцинството дегенерира в господстващо, и започва да прави опити да се задържи на власт чрез насилие и репресии. Негодуванието, съпротивата и противодействието излизат на преден план. В този период изпъква ролята на обикновените хора, които поемат върху себе си отговорите на предизвикателствата и цялата тежест за изхода от ситуацията, като осъществяват прехода към друга фаза. Ролята на народа в теорията на Тойнби е двойствена. Докато творческото малцинство дава успешни отговори на предизвикателствата, тя е пасивна. В периодите, когато творческите сили на творческото малцинство се изчерпват, нетворческото мнозинство, заема активна позиция спрямо обществото, превръща се от пасивен и инертен в творчески и действен, става реален творец на духовните ценности в периода на упадък, става творец и създател на нова религия, която ще определя облика на новото общество. Изводът на А. Тойнби е, че преходът от динамично в статично състояние е белег за упадък на едно общество. Главният въпрос на Тойнби обаче е защо съдбите на двете "сестри - цивилизации"- западната и православната са толкова различни, след като произлизат от едно и също общество /елинистичното/, развиват се в съседство по едно и също време. Причината според него трябва да се търси в идолизацията на една вече отряла институция, като под идолизация се разбира "едно затъпяващо интелектуално и морално боготворение на частта вместо на цялото, на създанието, вместо на Създателя, на времето вместо на вечността. Този своеобразен "политически ренесанс" извършен едновременно и от двете

цивилизации е с различен успех и ефект. Ренесансът на Римската империя при Карл Велики е несполучлив докато в Източно- римската империя, чрез делото на Лъв е успешен. След неуспешното възкресяване на духа на Римската империя, западното общество тръгва по друг път, а Източната римска империя постига този ренесанс с виртуозност, която се оказва съдбоносна за разделението на двете империи и за по- нататъшното съществуване на православната цивилизация. Възвеличаването и идолизирането на държавата за сметка на всички други институции се оказва гибелно за преждевременното падане на православното християнство.

А. Тойнби изтъква две главни причини за гибелта на Византийската империя. Едната причина е милитаристичната политика на цяла поредица от византийски императори, довели империята до пълна разруха. " Вирусът на империализма", персонифициран през периода 963-1025 година в лицето на Никифор Фока, Йоан Цимисхи и Василий II, склонността към военщина, докарва империята до непоправимо бедствие. Военната диктатура и упадъкът са вътрешно свързани като причина и резултат. Милитаризацията ускорява и активизира процесите на разрушение и гибел.

Другата причина за разпадането на империята е цезаропапистската власт и авторитет. Подчиненото положение на църквата, снижаващо авторитета ѝ е условие за упадъка на обществото.

Развитието на България е важно за А. Тойнби дотолкова, доколкото разкрива по- ясно еволюцията на православната цивилизация. Резултатът от двубоя между двете съперничаещи си страни е "вписването на България във Византийската империя" и то чрез варварски методи. "Ако Византия и България" бяха две западни страни, покръстването на България би разкъсало бариерата между тях и би отворило пътя за тяхното сливане една с друга".

Трагедия бе, продължава Тойнби, че мирното покръстване на България, имаше за резултат влошаването на отношенията с Византия. Но фактически, това беше краткият резултат от цезаропапистският принцип на управление, чието основно изискване е за географска коекзистентност на политическата и църковната власт.

Тойнби споменава за т. нар. симптоми на упадъка, които изрично разграничава от истинските причини. Симптомите създават видимост за причина. Това са например географската експанзия върху голяма територия, борбата между класите и държавите, упадъкът на техниката и др. За упадъка на православната цивилизация такъв симптом е Великата стогодишна българо-Византийска война- /977- 1019г/, израз на мащабна географска експанзия, на милитаристична и империалистическа политика. Симптомите са ясни, но какви са причините за упадъка?- Причината за упадъка според А. Тойнби е:

Първо - във възраждането на една вече стара, изживяна институция в православното общество- институцията на цезаропапизма. В Западното общество, обратно е създадена нова институция - християнската република, която е условието за жизнеността и издръжливостта на Западната империя.

Второ - Като следствие на първата причина, е липсата на простор и свобода за развитието на религията. Налице е конфронтация вътре в православното общество между представителите на политическата и духовната власт.

Резултат от възраждането на цезаропапизма и подтискането на развитието на религията е вътрешната конфронтация между двете велики парохииални империи, едната в Преслав, другата в Константинопол и тяхната "смъртна

схватка". "Домът" на православното християнство не издържа на вътрешното разделение. "Съдбоносната роля" на България се състои в това, че тя иска независимост, равноправие и самостоятелност, а не се примирява с положението да бъде подчинена и зависима. Борбата между двата силни противника не завършва с победител. "Има място за съжителството на Византия и западната империя на Карл Велики, но "няма място" за двете православни държави свързани с Балканския полуостров.

В резултат на борбата между двете църкви и между византийското правителство и патриаршията, обикновените хора се отчуждават духовно от византийския политически режим и от западното християнство. Вътрешното разслоение в християнството, като резултат на църковната непримиримост се оказва фатално за Византийската империя и православното християнство изобщо.

Третият стадий- упадъкът бележи края, завършека на растежа и се различава съществено от четвъртия етап - дезинтеграцията, разпадането, разлагането. През периода на упадъка се извършва психологическото и духовно разграничение между вътрешния пролетариат и управляващите от една страна и вътрешния пролетариат, и цивилизацията от друга. При дезинтеграцията вече е налице разделението и противопоставянето между тях. Ако през периода на упадъка се образуват трите "фракции"- вътрешен и външен пролетариат и доминиращо малцинство, то в стадия на дезинтеграцията започва схизмата между тях. Тя може да бъде вертикална и хоризонтална.

Вертикалната схизма се отнася до географски разделените общности и преди всичко фиксира отделянето на т. нар. външен пролетариат, който в период на дезинтеграция рязко се откъсва, изчаква момента на отслабване и хаос и нахлува в територията на цивилизацията, противопоставя ѝ се като предизвиква варварски войни и нападения. Хоризонталната схизма представлява по същество класово разделение на обществото. Вътрешният пролетариат, безимотната маса повежда борба срещу репресивното управляващо малцинство, което от своя страна продължава да се променя и от доминиращо става тиранично, и накрая се превръща в полицай-дресьор.

Всяка от трите фракции създава съответна институция. Външният пролетариат отстоява свободното си съществуване като "ято от агресивни варварски военни съюзи". Доминиращото малцинство създава внушителната постройка на универсалната държава. Вътрешният пролетариат, противопоставен на доминиращото малцинство отговаря с жестокост последвана от "благородни" реакции, кулминиращи в откритието на "висшите религии", например Християнството. Новата религия се създава като своеобразно противопоставяне на универсалната държава.

Дезинтеграцията не е еднообразен процес, а представлява редуване на ритми на "разгром и обединения". Първата фаза от разпадането е т. нар. смутно време, изразяващо се във войни, революции и завършващо с насилствено установяване на универсална държава. Универсалната държава е временен съюз, и от самото начало на раждането си е обречена на гибел, тъй като няма творчески заряд. Тя е последната фаза от съществуването на едно общество преди изчезването му. Тя е негативна институция, продукт на груба сила и води до духовен упадък, независимо, че може да установи временен ред и организация.

От двете главни институции, създадени в периода на разпадането, универсалната държава бележи финала на старото общество, а универсалната църква - началото на новото общество. На мястото на разпадащата се универсална държава - крайният разгром на цивилизацията - се създава "универсална църква", която овладява душите на хората.

"Универсалната църква" е универсална във вярата и очакванията на последователите ѝ. Тя е зародиш на следващата цивилизация. Бъдещето на човечеството е "световната религия на общочовешкото братство" на световна държава.

Фазите "следващи непосредствено след упадъка са "смутно време", "универсална държава" и междуцарствие. Ето как Тойнби прилага тези фази спрямо историята на православната цивилизация. Смутното време започва от 977 година с началото на Великата Българо- византийска война и продължава до 1372 година, годината, в която османските турци завладяват България. Универсалната държава в православната цивилизация се установява от Османската империя и трае от 1372 г. до 1768 г., след което идва ред на междуцарствието. От трите фракции, образувани след упадъка на обществото се пораждат три институции-универсална държава, универсална църква и варварски военни съюзи. В православното общество и двете велики империи, България и Византия не успяват да установят универсална държава, въпреки амбициите на владетелите им. Ролята на универсална държава в православното общество изпълнява Райх Отоманика, защото Османската империя е погълнала едно вече "умиращо общество", чрез една насилствена унификация. А. Тойнби не разглежда османските турци или външния пролетариат като причина за упадъка, а като последица, резултат от него. "Триумфът на варварството и религията е само епилог, не и причина за разпадането, а просто неизбежно придружаване на разрушението. Османците се появяват в подходящ момент на вътрешното разпадане на православния свят, и удовлетворявайки една дълго време "незадоволена и неотложна нужда на православното християнство" успяват да наложат собствената си власт, обединявайки различни религии, култури и народности за един период от четири века.

Тойнби се спира и на спецификата на османското управление. Накратко тя може да се опише като насилствена функционализация на обществото разделено на "добитък" и "господари" с крайни форми на управление на човека, утвърждаващи битова жестокост. Османците са разбирали добре, че само от индивида, "който е откъснат от своята традиционна среда и е въведен в системата като изолиран човешки атом може да се очаква, че ще ѝ се подчини. Тойнби прави аналогия между римските и османските методи за набирание на човешка сила за експлоатиране, но разграничава целите им. В древния Рим целите са недостойни и робите се използват само за физически труд, а при османците е налице по-достойна крайна цел - чрез внимателна изборителна система на образование и селекция се създава елит за изпълняване на управляващи функции. За разлика от всички другите общества, османското вербува своя творчески потенциал от вътрешния пролетариат и преди всичко от славянската рая. Османската система умишлено взема роби и ги прави министри на държавата. След специална подготовка завербуваните заемат висши чиновнически, политически и др. функции или стават "човешки- кучета-пазачи", охраняващи падишаховото "човешко стадо". Тази система на образование превръща хората във вълци, които гонят човешкото стадо,

безчинстват със собственият си народ, а "раята" на падишаха е грабена и поробвана от войниците и яничарите, които са синове на същата тази рая. А чиновниците, след една строга образователна система стават висококвалифицирани "роби", загубили напълно и завинаги свободата и независимостта си.

Още в периода на първите успешни турски инвазии започва засилване на властта на православната църква, което е пряка последица на отстъпките на императорското правителство от цезаропапизма, довело до отслабването на политическата власт. Получила най- после някаква сила, и известно надмощие църквата поискала всичко, за да стигне до парадокса: "Православното християнство намери османската версия на исляма по- малко противна, отколкото латинската версия на християнството и когато накрая са били насилени да изберат между латинското папство и османската доминация, те не са се поколебали да изберат последното като по-малко зло". Най- после се осъществява мечтата на църквата. Макар и под чужда власт, тя става действително "вселенска", защото получава автономия.

Враждата между православния и католическия свят нараства независимо от съдбоносната заплаха от турските нашествия. Освен чисто църковните мотиви за надмощие А. Тойнби открива и стремежа за политическо и културно господство в Югоизточна Европа и Южна Италия, желанието на всяка от двете църкви да бъде единствен законен наследник на християнската универсална църква, Римската империя и елинистичната цивилизация. Могло ли е да се избегне разпадането? Отговорът на Тойнби логически следва от неговата концепция за доминиращата роля на религията в обществения живот. "Ако двете църкви можеха да изгладят своите различия, тогава православното християнство можеше да се надява да си осигури западна помощ срещу турската агресия." Английският историк е прав, че религията би могла да "спаси" православната цивилизация, само ако от самото начало на съществуването на православната цивилизация, религията е имала доминираща роля, и то в съюз,, а не в конфронтация с правителството на една страна, и със западната църква - от друга страна. Тъй като византийската империя е изчерпала своите възможности за развитие, тя е вътрешно разложена. Това е една огромна пирамида на гнили основи. Затова ударът на османските турци е достатъчен за да се сгромоли цялото православно общество. Би ли могъл западно- християнският свят да спаси православието от турците? Отговорът е отрицателен.

Като заключение бих искал да обърна внимание на проблемът за радиацията на българската средновековна култура. Арнолд Тойнби условно разделя взаимодействията на обществата, на контакти във времето и контакти в пространството. Когато говори за културното развитие на православната цивилизация, Тойнби я сравнява със "светлина под затъмнение", засечени от оловния диск на Източноримската империя. Само на силата и яркостта се дължи факта, че "проблясъците на творческия гений на православно общество" са проникнали през "оловния диск".

Арнолд Тойнби разграничава три центъра в културното развитие на православната цивилизация. Първият- византийският е в Мала Азия и значението му се ограничава до периода, когато България приема християнството. В продължение на два века след покръстването, "центърът на тежестта на православно християнство се промени от азиатската към

европейската страна на Протока" и лидерството вече принадлежи на България. Този център е изграден на нова основа и започва оригинално и самобитно съществуване, което е необходимото условие за да стане "люлка на славянската култура."

В качеството си на център на православната култура, България осъществява "културна радиация" към съседните страни.. Християнизацията е пътят, чрез който, по думите на Тойнби, България получава като подарък една висша цивилизация. Интимното желание на Византия е чрез покръстването да приобщи България към собствената си култура, да я обезличи, да я покори политически, но на практика се получава друго. Една и съща религия, изповядвана от много народи, става основа и за самобитна национална култура. Ролята на християнизацията е съществена. Чрез нея се изгражда не само основата за културно и идейно развитие на българския народ, но и се оформят границите на православната цивилизация чрез културното влияние към Русия, Сърбия и Румъния.

Делото на княз Борис I е довършено от цар Симеон. Българската държава поставя началото (на Преславския събор—893 година се учредяват две върховни архиепископии със славянско богослужение - в Преслав и Охрид) на румънската, сръбската и руската църкви, като последните две просто "израстват" от българската и се развиват като независими. Но дълго време след създаването си, те остават зависими от българската църква. От 924 до 931 г. Сърбия фигурира към българската патриаршия, а по времето на Самуил и след 1018 г. се числи към Охридската архиепископия. Епископията на власите също е подчинена на Охридската архиепископия. И въпреки че румънският език е от романската езикова група, българският език е административен и литературен език за румънските княжества Влахия и Молдова. Що се отнася до Русия, която е третият център на православната култура след Византия и България, тя е "особено силно повлияна от българската църква". Това влияние е многостранно, както литературно така и персонално - начело на митрополията в Москва е имало български църковни дейци. Общо казано българската църква е институционален център, около който кипи културна и просветителска дейност и оформящ светогледа на средновековния човек.

Мощен източник на радиация към славянските народи е делото на Кирил и Методий. Ролята на средновековната българска култура се състои в ускоряването и засилването на процеса на славянизация. Това е дълъг и сложен процес в тясна връзка и зависимост от литературната, преводаческата, просветителската, архитектурна и църковна дейност. А. Тойнби изтъква бурното развитие на културата и просветата в средновековна България като подчертава преди всичко заслугата на цар Симеон, който "основа една среда за собствения си филоелинизъм, без да отстъпи от славянската политика на баща си, чрез превеждането на гръцките класици езичници и християни в нова славянска литературна среда".

България не е "пасивен реципиент" на византийското културно "облъчване", а "съперник на Византия" в политическо и културно отношение. Усвояването на византийските образци не е механичен процес, а творчески.

Следователно "радиращите лъчи" от втория център на православната цивилизация, към останалите съседни на България страни, могат да се сведат най-общо към два вида. Това е, първо, християнизацията и религията на българската църква изобщо за разпространяване на християнската религия, и

второ, литературната и преводаческа дейност, изразяваща се в активно разпръскване на просветата и културата сред славянските и други народи.

Християнската религия и литературна дейност намират широк прием в Сърбия, Румъния и Русия, което означава че те запълват духовна и културна празнота, появила се като потребност в живота на средновековния човек. По отношение на разпространяването на християнството българската църква изпълнява роля преди всичко на "мост", транслатор на религията. Що се отнася до културата, по точно би било да се говори за "радиация".

В изграждането на славянската средновековна култура, ясно се различават три етапа:

Първият етап "първо българско влияние" обхваща периода X-XI век, наричан кирилometодиевски период. Представлява първоначалния период на разпространението на християнството и писмеността. Налице е миграция на културни ценности и радиация на духовни идеи. Пренесените в Преславската и Охридската школи литература и литургични произведения не се преписват и превеждат механично. Осъществява се адаптиране, обогатяване, видоизменение, творческо преосмисляне. От този център на славянската култура литературните произведения започват нов активен, динамичен живот, циркулирайки между славянските и неславянски народи. Главен фактор е старобългарския език. Неговите универсални качества са условие за разпространението му в Моравия, Бохемия, Хърватско, България и Русия.

Независимо от различните народности и етнографски особености се оформя интернационална общност, в която Преславската и Охридската школа са центрове за просвета и творчество, служейки за протомодел за развитието и обособяването на отделни национални школи. Те концентрират в себе си целия културен живот в продължение на два века разпръсвайки просвета чрез книжовността.

Вторият етап: Второ българско влияние, XIV- XV век е съсредоточен в две школи - Търновска и Ресавска. През този етап се утвърждават като самостоятелни езици местните диалекти за сметка на единството на славянския език. Ако през първия период доминират процесите на девизантизация и централизация, сега преобладават процесите на децентрализация и дефиренциация. "Девизантизацията" преминава в "славянизация", в изграждане на самобитна славянска културна общественост.

Славянобългарският език също претърпява промяна. От екзотеричен "богат по речник и пищен в синтаксиса", той се превръща в езотеричен, своеобразен "резерват" за един научен и църковен кръг на източноевропейската висша класа. От космополитна, славянската култура постепенно се превръща в "колекция от отделни национални култури". Старобългарският език е на път да стане мъртъв език. В съдържателно отношение е налице активен процес на акултурация (културна промяна, при която непрекъснатите контакти между различните групи /общества/ води до обособяването на една културна общност.) Ако през първия етап контактите са едностранчиви от Византия към България и от България към Русия, то през втория етап, те вече са двустранни: между България и Русия.

През третия период /XVI- XVII век/ славянската култура продължава своето развитие в Русия. Процесът на диференциация започнал през втория етап вече е завършил и отново се наблюдава централизация. Славянската култура е

обособена на синтеза и интеграцията на културните постижения от първия и втория етап. А. Тойнби нарича този период "нов клон на православното християнство", който според оценката му е най- великият творчески акт на православната цивилизация.